

**Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети**

К. 10.09.385 Диссертациялык Кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 820:372.881.111.1(043.3)

Айдаралиева Айнура Сабыровна

**Англис тилиндеги “предлог + what + багынынкы сүйлөм”
синтаксистик конструкциясынын структуралык -
функционалдык өзгөчөлүктөрү жана анын кыргыз тилиндеги
шайкештиги**

10.02.20. – – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2011

Диссертациялык иш Нарын мамлекеттик университетинин
англис тили жана адабияты кафедрасында аткарылган

Илимий жетекчи: филология илимдеринин кандидаты,
доцент Абдыкаимова О.С.

Расмий оппонентер: филология илимдеринин доктору,
доцент Найманова Ч.К.

филология илимдеринин кандидаты
Рыскулова Ч.Ш.

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер
министирлигинин дипломатиялык академиясы,
мамлекеттик жана чет тилдер кафедрасы

Диссертациялык иш 2011- жылдын “11” мартында саат 10.00 до, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинде (Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети менен бирдикте) филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденүүгө диссертацияларды коргоо боюнча К.10.09.385 диссертациялык кенешинин отурумунда корголот.
Дареги: 720071, Бишкек шаары, Киев көчөсү 44.

Диссертациялык иш менен Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин (Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети) илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Киев көчөсү 44.

Автореферат 2011 жылдын “11” февралында таркатылды.

Диссертациялык кенештин окумуштуукаччысы,
филология илимдеринин кандидаты, доцент:

О.С.Абдыкаимова

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Азыркы тил илими тилдин функционалдык жана коммуникативдик жактарын изилдөөгө туруктуу багыт алганы менен айырмаланат. Тилдик иерархиянын эң коммуникативдүү, эң татаал жана абстракцияланган, ошол эле учурда башка бөлүмдөрүнө караганда аз изилденген – синтаксистик түзүлүшкө кызыгуунун улам күчөп бара жатышы ушуну менен түшүндүрүлөт. Салыштырма-типологиялык изилдөөлөр да мындай көрүнүштөн тышкары эмес, аларда да азыркы учурда тилдик системанын ушул аймагынын айрым бирдиктерине тыкан жана терең анализге алууга басым коюлуп жатат. Синтаксистик бирдиктерди, конструкцияларды жеке тил илими, салыштырма, типологиялык жана жалпы тил илими боюнча караган бир катар фундаменталдык илимий изилдөөлөрдүн жаралышы буга күбө боло алат.

Сунуш кылынып жаткан диссертациянын темасы азыркы лингвотипологиянын дал ушул багытында жана англис, кыргыз тилдеринин полипредикативдүү татаал сүйлөмдөрүнүн конституциялоочу конструкцияларынын салыштырма изилдөөсүндө жайгашкан, тактап айтканда, англис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик конструкциялардын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрүн салыштырма-типологиялык иликтөө нугунда аткарылды.

Изилдөөгө алынган теманын **актуалдуулугу** англис жана кыргыз тилдеринин полипредикативдүү татаал сүйлөмдөрүнүн конституциялоочу конструкцияларынын салыштырма изилдөөсү буга чейин атайын илимий изилдөөнүн предмети боло электиги менен аныкталат. Ошол эле учурда европалык тил илиминде мындай конструкциялар англисче, французча адабияттарда каралган, ал эми түркологияда – багыныңкы татаал сүйлөмдүн жана татаалдашкан сүйлөмдүн синтаксиси боюнча эмгектерде каралган. Бул проблеманы англис жана кыргыз тилдеринин материалдары боюнча салыштыруу маселеси дээрлик изилденбеген бойдон калууда.

Изилдөөнүн предмети – англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» синтаксистик конструкциясынын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрү жана анын кыргыз тилиндеги шайкештиги.

Изилдөөнүн объектиси болуп англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» конструкциясы жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкциясы эсептелет.

Изилдөөнүн максаты – англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» конструкциясынын жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкциясынын структуралык-

функционалдык мүнөздөмөсүн изилдөө. Англис тилиндеги материал таяныч материал катары алынат.

Коюлган максатка жетүү үчүн изилдөөдө төмөнкүдөй милдеттер аткарылды:

- каралган тематиканын европа жана түрк тилдери боюнча атайын адабияттарда иликтенишин байкоо;

- салыштырылуучу тилдердеги каралып жаткан конструкциялардын формалдык белгилеринин өзгөчөлүктөрүн иликтөө;

- англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» конструкциясынын жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкциясынын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрүн (модалдуулук, абстракциялоо, статусу өзгөргөн затты атоо функцияларын туюнтуу, эмфазаны жана коммуникативдик чыңалуу талаасын чагылдыруу) карап чыгуу;

- каралып жаткан конструкцияларды колдонуудагы англис жана кыргыз тилдеринин типологиялык айырмачылыктарын аныктоо.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору. Иштин методологиялык базасы катары лингвистикалык адабияттарды заманбап лингвистиканын жетишкендиктерин, анын ичинде синтаксистин теориясындагы жаңы илимий парадигмаларды эске алып иликтөө жана түшүнүү алынды.

Иште иликтенүүчү кубулушка көп аспектилүү подход кылууну камсыз кылган бир катар изилдөө методдору жана ыкмалары колдонулду. Иште колдонулган лингвистикалык анализдин негизги методу болуп сүрөттөө жана валенттүүлүк методу эсептелет. Диссертацияда салыштырма-тектештирме методу, системдик анализ жана синтез логикалык ыкмаларынын негизинде жалпылоо жана классификациялоо колдонулду.

Изилдөөнүн булактары катары жалпы тил илими, англистика жана түркология тармактары боюнча О. Есперсен, Г. Пауль, Ф. де Соссюр, М.Я. Блох, В.В. Виноградов, В.М. Жирмунский, А.М. Кузнецов, И.И. Мещанинов, А.М. Пешковский, А.И. Смирницкий, В.С. Храковский, В.Н. Ярцева ж.б. окумуштуулардын негиз салуучу эмгектери; И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов ж.б. окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан кызматчы сөздөр теориясы; Канцельсон, Е.С. Кубрякова, И.И. Мещанинов, А.М. Пешковский, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, Л.В. Щерба ж.б. изилдөөчүлөр тарабынан иштелип чыккан сөз түркүмдөр теориясы; В.Г. Адмони, В.Г. Гак, И.П. Иванова, В.М. Павлов, П.В. Чесноков, Кубрякова, Ю.С. Степанов, А.А. Уфимцева, А.Д. Швейцер ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде чечмеленген тилдик талаа теориясы, А.И. Смирницкий, М.Хомский, А.Радворд, А.С. Хорнби, Н.Халлидей ж.б.

окумуштуулардын эмгектеринде каралган англис тилинин синтаксистик теориясы жана Б.Ө.Орузбаева, И.А.Батманов, А.Жапаров, Э.Абдувалиев, Ы.Жакыпов, В.М.Карпов, К.К.Сартбаев, С. Ибрагимов ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган түрк тилдеринин синтаксистик теориясы, ошондой эле көркөм адабияттын чыгармаларынан, мезгилдүү басма беттеринен, публицистикадан, информанттардын жана графикалык чечмелөөлөрдүн маалыматтарынан алынган материалдар колдонулду.

Илимий жаңычылык. Англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» конструкциясынын жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкциясынын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрү салыштырма планда изилденди.

Коргоого алып чыгылуучу теориялык жоболорду биз төмөнкүдөй туюнттук:

1. Полипредикативдүү бүтүндү конституциялоочу багыныңкы сүйлөмдүү конструкцияларды деталдуу иликтөө салыштырылып жаткан тилдердин типологиялык бөтөнчөлүгүн аныктоого мүмкүндүк берет.
2. Тилдин типологиялык спецификасын чагылдыруучу багыныңкы предикациянын механизми каралып жаткан конструкцияларды салыштырма структуралык-функционалдык талдоо процессинде толук ачылат.
3. Англис тилиндеги конструкциянын анализин жана кыргыз тилиндеги конструкциянын морфологиялык синтетизми багыныңкы сүйлөмдөгү субъектинин формага салынышын шарттайт: англис тилинде – номинатив жана кыргыз тилинде – генитив.
4. Багыныңкы сүйлөмдүн субъектиси жөнүндө маалымат англис тилинде лексикалык түрдө берилет, ал эми кыргыз тилинде жак таандык мүчөлөрдүн колдонулушуна жол берилет.

Иштин **теориялык баалуулугу** анын, биринчиден, англис жана кыргыз тилдериндеги түшүндүрмө-кошумча семантикалуу конструкцияларды синтаксистик бирдиктердин өз алдынча тиби катары алардын лингвистикалык статусун аныктоого мүмкүндүк берүүчү салыштырма-типологиялык иликтөөнүн теориялык негиздерин түзүүгө, экинчиден, салыштырма германдык-түркологиялык жана англис-кыргыз тил илимине белгилүү бир салым кошуп жаткандыгында, үчүнчүдөн, изилдөөнүн тилдик типология боюнча билимдердин катарын толуктагандыгында турат.

Иштин **практикалык мааниси** анын көптөгөн жоболорун, жыйынтыктарын жана корутундуларын жогорку окуу жайларда англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча лекцияларды окууда; англис-кыргыз проблематикасы боюнча салыштырма курстук жана дипломдук иштерди жазууда; котормонун теориясын жана практикасын

салыштырма иликтөөдө; ошондой эле жогорку окуу жайларда кыргыз тилдүү аудитория үчүн англис тили боюнча окуу китептерин түзүүдө колдонууга мүмкүн экендигинде турат.

Диссертациянын **жыйынтыктарынын апробациясы** НМУдагы семинарлардагы илимий баяндамаларда, отчеттордо, эл аралык илимий-теориялык жана республикалык илимий-практикалык конференциялардагы баяндамаларда иш жүзүнө ашты; анын негизги жоболору жана корутундулары Ж. Баласагын атындагы КУУнун, Аль-Фараби атындагы КазУУнун, КМКТАУнун илимий журналдарында, КР УИАнын журналында жарыяланган изилдөө темасы боюнча макалаларда жана университетте практикалык сабактарды өтүү учурунда чечмеленген.

Диссертациялык иштин структурасы изилдөөнүн логикасына жана жалпы принциптерине ылайык киришүүдөн, эки бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын *“Изилдөөнүн теориялык негиздери”* деп аталган биринчи бапта типологиялык изилдөөлөрдүн кыскача обзору берилет, салыштырма-типологиялык багыттын жаралыш жана өнүгүш тарыхы, агглютинативдүү кыргыз жана флективдүү англис тилдерин салыштыруунун негизинде изилдөөнүн теориялык негиздери каралат, каралып жаткан конструкциялардын атайын адабияттарда иликтениши талданат, татаал жана татаалдашкан сүйлөмдөрдүн түркологияда изилдениш даражасы жөнүндө маселе каралат.

Ушул эле бөлүмдө конкреттүү *“предлог+what+багыныңкы сүйлөм”* конструкциясынын лингвистикалык жана чет элдик адабияттарда изилдениши каралат.

1.2. «Предлог+what+багыныңкы сүйлөм» конструкциясынын лингвистикалык адабияттарда иликтениши

Атамекендик лингвистикада *«предлог+what+багыныңкы сүйлөм»* конструкциясы А. И. Смирницкийдин *«Англис тилинин синтаксиси»*, М.Хомскийдин *“Синтаксис теориясынын аспектиси”*, М.Хорнбинин *“Англис тилинин конструкциялары жана түрмөктөрү”* М.К.Халлидейдин *“Функционалдык грамматикага киришүү”*, ж.б. эмгектеринде эң толук жарыктандырылган. Белгилүү болгондой, сөздөрдү бириктирүүнүн грамматикалык каражаттары сөздөрдүн ортосундагы белгилүү бир лексика-семантикалык катыштардын фонунда гана жаралат жана жашайт. Биз карап жаткан конструкция байламталар сыяктуу эле сүйлөмдө синтаксистик байланыштыруу функциясын аткарганына байланыштуу англис тилинде байланыштын кандай грамматикалык каражаттары бар экенин карап чыгуубуз зарыл.

Англис тилиндеги байланыштын грамматикалык каражаттарынын бири болуп сөздөрдүн орун тартиби эсептелет.

Англис тилинде сүйлөмдөгү сөздөрдүн так аныкталган жана так сакталуучу орун тартиби бар. Бул сүйлөмдүн ар бир мүчөсү белгилүү бир өзүнө тиешелүү ордунда турууга тийиш экенин билдирет.

Ошентип, жогоруда айтылгандай, англис тилинде сөз өзгөртүүчү формалардын системасы, жок дегенде зат атоочтордуку да, өтө өнүккөн эмес, мындай учурда сөздөрдүн орун тартиби өзгөчө мааниге ээ болот, буга биздин конструкциябыздын мисалында ишенебиз. Мисалы:

I understood what you mean.

Азыркы англис тилиндеги сөздөрдүн ортосундагы байланыштын экинчи каражаты болуп кызматчы сөздөр эсептелет. Англис тилинде сөз өзгөртүү системасынын салыштырмалуу начар өнүккөнүнө байланыштуу кызматчы сөздөр (предлогдор жана байламталар) өзгөчө маанилүү роль ойношот.

Предлогдор англис тилинде көбүнчө реалдуу дүйнөнүн синтетикалык тилдеринде жөндөмөлүк флексиялардын жардамы менен берилүүчү карым-катыштардын дал өзүн туюнтушат.

Сүйлөмдөгү байланыштыргыч функцияны сүйлөмдүн өз алдынча мүчөсү катары кызмат кылган сөздөр да аткара алышат. Буга баарыдан мурда катыштык ат атоочтор жана тактоочтор кирет.

Белгилүү окумуштуу А. Жапаров өзүнүн «Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасы» аттуу китебинде катыштык ат атоочтор жана тактоочтор жөнүндө мындай деп жазат: «Катыштык ат атоочтор жана ат атоочтук тактоочтор байламталар сыяктуу эле синтаксистик функцияларга ээ, бирок алар байламталардан ошол эле учурда сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнүн кызматын аткарышы менен айырмаланат» [Жапаров А., 2007. 331-б.].

Байламталардан айырмаланып катыштык ат атоочтор эки сүйлөмдү байланыштырып, ошол эле учурда *багыныңкы сүйлөмдүн ээси же толуктоочу* болуп саналышат. Михельсон Т. Н. менен Успенская Н. В. «Практический курс грамматики английского языка» аттуу эмгегинде *what* сөзүнүн багыныңкы сүйлөм-ээни, толуктоочту, бышыктоочту киргизүүчү катыштык ат атооч катары колдонулушун иликтейт жана суроолуу сүйлөмдөрдө *what* суроолуу сөз, татаал сүйлөмдөрдө - катыштык ат атооч болуп саналаары менен жыйынтыктайт. Мындай сүйлөмдөрдү которууну баяндоочтон баштоо сунуш кылынат, бул учурда *what* сөзү атоочтук жасоочу -ган мүчөсү менен кыргыз тилине которулат: Мисалы:

1. *What is a neutron? It is an elementary particle.* Нейтрон *деген эмне?* Ал элементардык бөлүкчө.

2. *He did not realize what had happened.* Ал *эмне болгонун түшүнбөй*

калды.

Эскертүү. 1-мисалда *what* (эмне) – баяндоочтун атоочтук бөлүгү, 2-мисалда *what* (эмне) – кошумча багыныңкы сүйлөмдүн ээси жана баш менен багыныңкы сүйлөмдү бириктирген катыштык ат атооч [Михелсон, 8-9-б.].

Жыйынтыктап айтканда, атайын лингвистикалык адабияттарга кайрылуу биз карап жаткан конструкциянын европа тилдеринде көбүрөөк изиденгенин көргөзөт.

1.3. Каралып жаткан типтеги конструкциялардын чет элдик адабияттарда иликтениши

Айрыкча акыркы жылдарда, лингвистикага болгон, чоң илимий кызыгуунун байкалышына карабастан, биз карап жаткан конструкция алиге чейин жетиштүү иликтенбегенин белгилөө зарыл. Мекендеш лингвисттердин көпчүлүгү, лингвистика тармагындагы чет элдик адистер сыяктуу эле, бул конструкцияга эмфатикалык функцияны гана ыйгарышат. Жалпысынан алганда, өлкөбүздүн лингвистикасында катыштык сүйлөм маселеси да начар иштелгенин байкоого тийишпиз. Бул боштук акыркы учурда бул проблемага олуттуу көңүл бурган француз лингвисттеринин эмгектеринин котормолору менен толукталууда.

Чет элдик лингвистикада берилген конструкция боюнча иш башкача абалда. Хорнбинин эмгектеринде КС такыр чагылдырылган эмес. Бирок катыштык сүйлөм тууралуу бир катар байкоолор бар. Катыштык сүйлөмдү киргизе турган катыштык ат атоочтордун жана катыштык тактоочтордун ар түрдүү структуралык өзгөчөлүктөрү баяндалган жана алар саналып берилген. Багыныңкыны киргизе алышы мүмкүн болгон *what* катыштык ат атоочуна да бир аз орун берилген.

Мисалы:

They robbed him of what little money he had (...the small sum of money he had) Алар болгону бир аз акча үчүн аны тоноп кетишти (анда бир аз эле акча бар болчу).

[А.С. Хорнби., 1992, 194-б.]

Ошол эле эмгекте сын атоочтуу конструкция берилет, мында предикативдик сын атоочтор, б.а. тутумдаш атоочтук баяндоочтун курамына кирген сын атоочтор өзүнөн кийин предлог менен зат атоочтон, ат атоочтон, герундийден же *what* катыштык ат атооч менен киргизилүүчү багыныңкы сүйлөмдөн турган предлогдуу түрмөктү камтыйт.

Мисалы:

I'm quite ignorant of their plans (of what they intend to do).

Мен алардын пландары жөнүндө эч нерсе билбейм (алардын эмне кылабыз деп жатканы жөнүндө).

[А.С. Хорнби., 1992, 194-195-бб.]

Англис тилдүү лингвисттердин ичинен бул конструкцияны кароо М.А.К.Халлидейдин эмгектеринде өзүнүн толугураак чагылуусун тапкан. Анын эмгектеринде катыштык сүйлөмдөрдү талдоодо өзгөчө жана негизги орунду *what* менен башталган жана актуалдуу мүчөлөөнүн максаттарына кызмат кылышкан конструкциялар ээлешет деп жыйынтыктаган.

1.4. Полипредикативдүү татаал жана татаалдашкан сүйлөмдөрдүн түркологияда иликтениши деңгээли

Берилген терминди түрк тилдеринде колдонуу сүйлөмдөрдүн изилденип жаткан тибинин семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келет.

Адатта “татаалдашкан сүйлөм” термини менен бир өңчөй мүчөлүү, обочолонгон мүчөлүү, каратма жана кириңди сөздөрү бар сүйлөмдөрдү түшүнүшөт. Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн бул түрлөрүнүн ар бири өзүнүн структуралык жана интонациялык касиеттери менен бөлүнүп, бир тутумдуу жана эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн башка бардык түрлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат [Жапаров А., 117-б.].

Кыргыз тилинин татаалдашкан сүйлөмүнүн структурасы көп түрдүү: изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, структуралык жана семантикалык татаалдашууга сүйлөмдөрдүн дээрлик бардык типтери дуушар боло алышат: бир тутумдуу жана эки тутумдуу; жайылма жана жалаң; бекемдөөчү жана тануучу; жай, суроолуу, илептүү жана буйрук, толук жана кемтик. Ал эми лингвистикалык адабияттарда татаалдашкан сүйлөм түрдүүчө каралат: 1) жөнөкөй катары, 2) татаал катары, 3) өзгөчө категория (татаалдашкан сүйлөм) катары, 4) жөнөкөйдөн татаалга өтмө кубулуш катары.

Сүйлөмдүн татаалданышы деп бардык эле лингвисттер бир гана синтаксистик кубулушту түшүнүшпөйт. Сүйлөм эки жактуу татаалданышы мүмкүн: синтаксистик (структуралык) жана семантикалык. А.Руднев ж.б. орус грамматикаларынын авторлору, түркологдор К.М.Есенов, М.Давлетов ж.б. татаалдашууну так ушу структуралык көз караштан карашат. А.Руднев бул маселеге “Синтаксис осложненного предложения” – деген эмгегинде көңүл буруп, атайын изилдеген. Бул сүйлөмдөрдүн тобуна А. Руднев, К.М.Есенов көрсөткөн (атоочтук түрмөк, чакчылдык түрмөк, кыймыл атоочтук түрмөк жана шарттык түрмөк) сүйлөмдөрдүн топторун киргизет да, алар өзүнчө турган синтаксистик категория (өзүнчө сүйлөм) деп эсептеген. А.Руднев биринчи болуп татаалдашкан сүйлөмдү жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн ортосундагы өтмө кубулуш катары бөлгөн. Ал биринчи болуп жөнөкөй сүйлөмдүн типологиясынын салттуу критерийлерин кайра караган жана жаңы

критерийлерин түзгөн. Татаалдашкан сүйлөмдөрдү изилдөөгө арналган адабияттарда аталган синтаксистик конструкцияларды сүйлөмдөрдүн кайсы системасына киргизүү керек деген маселеге карата эки пикир айтылат. Г.А.Абдурахманов, Л.К.Дмитриева, А.Ф.Прияткина жана К.Есенов татаалдашкан сүйлөмдөр сүйлөмдү бөлүүнүн салттуу системасына кирбейт деп эсептешет да, сүйлөм категориясын анын структурасы боюнча жалпысынан үч түргө бөлүшөт: жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, татаалдашкан сүйлөмдүн синтаксиси жана татаал сүйлөмдүн синтаксиси. Алар татаалдашкан сүйлөмдү синтаксистин өз алдынча категориясы катары баалашат Экинчи көз караштын жактоочулары (Н.А.Баскаков, А.Г.Гулямов, З.Г.Абдуллаев, М.Давлетов, М.Ш.Маматов, М.Г.Газилов, К.Мамытбеков, Г.А.Басырова, Д.С.Тикеев ж.б.) каралып жаткан синтаксистик конструкциялары бар сүйлөмдөр татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр болуп саналышат жана жөнөкөй сүйлөмдөр системасына киришет деп эсептешет. Биз да экинчи көз карашты карманабыз жана “Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси” бөлүмү эки бөлүктөн: 1) татаалдашпаган жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисинен жана 2) татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисинен турат деп эсептейбиз. Татаалдашкан сүйлөмдөр өзүнүн семантикасы, структурасы жана интонациясы боюнча жөнөкөй жайылма жана татаал сүйлөмдөрдөн кескин айырмаланышат. Жөнөкөй жайылма (татаалдашпаган) сүйлөм – бул моносубъектилүү, монопредикативдүү синтаксистик бирдик. Татаалдашкан жөнөкөй сүйлөм моносубъектилүү полипредикативдүү бирдик болот да түрдүү субъектилүү полипредикативдүү структура болгон татаал сүйлөмгө каршы коюлат.

Түрк тилинин синтаксисин, өзгөчө татаалданган түрмөктүү сүйлөмдөрдүн табиятын, аткарган функцияларын жана өзгөчөлүктөрүн окуп үйрөнүү, багынычтуу байланыштагы татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү грамматикалык түзүлүшү жагынан түрмөктүү сүйлөмдөрдөн ажыратылбай, алардын критерийлери аныкталбай келгендиктен, көптөгөн чаташууларга алып келүүдө.

“Англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмө формант» конструкцияларынын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрү” деп аталган экинчи бапта англис тилиндеги конструкциянын структуралык-функционалдык анализи жана ал конструкциянын кыргыз тилиндеги аналогунун структуралык-функционалдык анализи берилет жана изилдөө объектисинин структурасынын жана функциясынын окшоштук деңгээли каралат, тагыраак айтканда, англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» конструкцияларынын жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын

негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкцияларынын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрү каралат жана аныкталат.

2.1 Англис тилиндеги «ККС+багыныңкы сүйлөм» жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмө форманты» конструкциясынын структуралык өзгөчөлүктөрү

«ККС+багыныңкы сүйлөм» конструкциясынын формалдык белгилерин анализдеп көрүп, алгач биздин алдыбызга *what* сөзүн каралып жаткан конструкцияда катыштык ат атооч катары кароого мүмкүнбү деген суроо коюлат.

Чындыгында, классикалык грамматиканын мыйзамдары боюнча *what* сөзүн англис тилинде байламта катары эсептөө дайыма кабыл алынган. Бирок башка жагынан алганда, төмөнкүдөй сүйлөмдөрдө мазмундук маанинин *what* сөзүнө которулганы ачык көрүнөт, натыйжада бул сөз кызматчы эмес, маани берүүчү сөз түркүмүнө айланат:

I guess he got interested in what we're doing here (P.Beckley)

Башкача айтканда, А.И. Смирницкий адилет белгилегендей, *what* сөзү байламта категориясынан ат атооч категориясына, тагыраак айтканда катыштык ат атооч категориясына өттү. Каралып жаткан конструкция айрым учурларда (мисалы, *what* + багыныңкы сүйлөм ээ катары кызмат кылганда) түшүп кала турган предлогдон, жогоруда айтылгандай катыштык ат атооч категориясына өтүүчү *what* байламтасынан жана багыныңкы сүйлөмдөн турат. Бул конструкцияда предлогду дайыма эле эркин тандоого мүмкүн эместигин белгилешибиз керек. Айрым учурларда предлог, мисалы *about*, *with* предлогдору айрым бир маанилик жүк алып жүрүшөт:

Younger Koreans worry about what they consider to be Korea's increasing dependence on Japanese capital, technology and industrial goods (Nsw, 18.09.84).

Башка учурларда болсо предлогдун колдонулушу этиштин башкаруусу менен так шартталган, мисалы төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдөгү *on*, *at* предлогдору: *He was very much surprised at what he saw there* же *All of them depended on what was thought as uncle's generosity*. Бул учурда *on* же *at* предлогдорунун ордуна башка эч бир предлогду коюуга да, аларды түшүрүп салууга да болбойт.

«ККС+багыныңкы сүйлөм» үлгүсүндөгү конструкцияларда колдонулуучу предлогдордун саны эч нерсе менен чектелбегенин да белгилей кетели. *On*, *at*, *with*, *of* сыяктуу жөнөкөй предлогдор менен бирдей эле *about*, *in spite of*, *despite* сыяктуу татаал предлогдор да колдонулат.

Ошол эле учурда «предлог+*what*+багыныңкы сүйлөм»

конструкциясынын бир сүйлөмдө колдонулушу грамматикалык жактан чектелген эмес. Мындай конструкция жөнөкөй сүйлөмдүн курамында бир нече жолу кездешиши мүмкүн, мисалы:

- *"I know you believe you understand what you think I said, but I am not sure you realize that what you heard is not what I meant"* (I, 10.10.98).

Бирок салыштырма-типологиялык изилдөөнүн форматында азыр сөз башка жөнүндө болот: байламталык түйүндөрдү, анын ичинде катыштык сөздөрдү да, элиминациялагандан кийин багыныңкы сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдүн схемасы боюнча түзүлгөндүгү көрүнөт. Татаал сүйлөмдү уюштуруунун бул принциби европа тилдери үчүн ушунчалык типтүү болгондуктан, атүгүл татаал сүйлөмдүн аныктамаларында да татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структурасынын окшоштугу жөнүндө идея камтылат.

Түрк тилдеринде полипредикативдүү сүйлөмдөрдү уюштуруунун башка принциби колдонулат. Мында адатта бир сүйлөмдө бир гана предикаттын (баяндоочтун) финиттик формасы колдонулат. Полипредикативдүү татаалдашкан сүйлөмдө акыркы предикаттан башка предикаттардын баары адатта спецификалык инфиниттик грамматикалык форманы кабыл алышат. Мисалы:

Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?

Мында полипредикативдүү бүтүндүктүн эки предикативдүү компоненттери катышат: табыш жөндөмөдөгү атоочтук түрмөк (*Бешиктеги баланын бек болорун*) жана суроолуу сүйлөм (*ким билет?*). Багыныңкы сүйлөм полипредикативдүү бүтүнгө морфемалардын чынжырчасынын жардамы менен киргизилет: – **ар** атоочтугу, **у** – 3-жактын жекелик санындагы жак таандык мүчөсү, **н** – табыш жөндөмөсү. Мындай байланыш көрсөткүчтөрүнүн элиминациясынан соң инфинитивдүү предикаттын негизи калат, ал бүткөн сүйлөмдө баяндооч боло албайт.

Англис тилинде байламталарга, ал эми түрк тилдеринде (кыргыз) – аффиксалдык көрсөткүчтөргө артыкчылыктын берилиши бүткүл татаал сүйлөмдүн курулушундагы терең типологиялык айырмачылыктар менен байланышкан.

Кыргыз тилинде, башка түрк тилдериндегидей эле каралып жаткан конструкциянын алкагында субъектти туюнтуу максатында көз каранды предикаттарды жекече жабдуу үчүн финиттүү баяндоочтор (Vf) үчүн типтүү болгон жеке-предикативдүү аффикстерге системалуу каршы коюлган таандык аффикстери (жак таандык аффикстери). Кыргыз тилинин каралып жаткан «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык аффикс+жөндөмө формант» конструкциясында жак таандык туюнтулуш милдеттүү болуп саналат. Мында субъектилүү мүчө (б.а. көз каранды

предикациянын субъектисин билдирген багыныңкынын компоненти) илик жөндөмөнүн формасына ээ болот. Мисалы:

Нурайым кыздардын кечигип келгенин айтып берди (Т.К.)

Бул жерде *кыздардын кечигип келгенин* атоочтук түрмөгүндө *кыздардын* субъектилүү мүчөсү генитивдүү жөндөмөнүн формасында турат, ал эми инфиниттүү предикаттын формасы *-ган* атоочтук формасынын көрсөткүчүнөн соң өзүнүн түз сызыктуу структурасында 3-жактын жекелик санындагы жак таандык мүчөнү камтыйт.

Каралып жаткан англис тилиндеги конструкциялардын кыргыз параллелдеринин башкы маңызы байламтанын багыныңкыны баш сүйлөм менен бириктирүүнүн каражаты катары катышпаганында жатат. Синтаксистик типтеги полипредикативдик конструкцияларды уюштуруунун мындай принцибинин негизин предикативдик бөлүктөр (баш жана багыныңкы) сөз айкашынын жана жөнөкөй сүйлөмдүн компоненттеринин биригиш ыкмаларына окшош эле ыкмалар менен биригүүсүн камтыган түрк тилдеринин типологиялык өзгөчөлүгү түзүп турат (Убрятова 1936, 48-б.). Жыйынтыгында: багыныңкы бөлүк полипредикативдик бүтүндүн структурасына татаалдашкан сүйлөмдүн курамындагы көз каранды предикаттын формасынын жардамы менен киргизилет. Көз каранды предикаттын формасы көз каранды предикаттын формасынан (атоочтук, этиштик-атоочтук), жак таандык мүчөсүнөн (таандык суффикси) жана жөндөмөлүк формантан турат. Акырында анализделип жаткан конструкция «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмө мүчөсү» түрүнө келет.

Ошентип, структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрдүн салыштырма-типологиялык анализи флективдүү англис тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөр агглютинативдүү кыргыз тилине атоочтук түрмөктүү татаалдашкан сүйлөмдөр аркылуу берилерин көрсөттү.

2.2 Англис тилиндеги «ККС+багыныңкы сүйлөм» конструкциясынын жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмө формант» конструкциясынын функционалдык анализи

Котормонун жеке теориясында, эреже катары, тилдик бирдиктерди бир тилден экинчи тилге которуу өзгөчөлүктөрүн анализдөөдөн мурда тигил же бул бирдиктерди, тигил же бул конструкцияны колдонуунун функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн анализи жүрөт.

«ККС+багыныңкы» конструкциясы үчүн функционалдык категорияларын аныктоонун кандайдыр-бир бирдиктүү критерийлерин аныктоо мүмкүн эмес болуп чыкканын белгилөө зарыл. Ошондуктан эмпирикалык жолу кабыл алынган, б.а. кыйла көп кездешүүчү

функциялар бөлүнүп жүргүзүлгөн талдоонун негизинде биз карап жаткан «ККС+багыныңкы сүйлөм» конструкциясы төмөнкүдөй негизги функцияларда колдонулары айкын болду:

1. модалдуулукту туюнтуу; 2. көп учурда айрым бир экспликация менен коштолгон кептин предметин абстракциялоо функциясы; 3. статусу кандайдыр-бир жол менен өзгөргөн предметти же түшүнүктү белгилөө функциясы; 4. эмфатикалык бөлүп алууну жана басымды берүү функциясы; 5. чыңалууну берүү функциясы;

Бул функцияларды кененирээк карайбыз.

1. *Модалдуулук функциясы* (конструкцияны колдонуунун анализдин натыйжасында алынган мисалдарынын 12%ы) мүмкүн болгон же болушу ыктымал окуяларды берүү үчүн, же жөн гана божомолду берүү үчүн колдонулат. Мисалы:

-A police traffic motorcyclist stopped a man he believed to be a disqualified driver in what was probably a stolen car (M.S., 19.09.85).

Модалдуулук функциясы англис тилине караганда кыргыз тилинде көп кездешет. Модалдуулукту берүүдөгү кыргыз конструкциясынын чоң активдүүлүгүнүн дагы бир типологиялык маанилүү деталы багыныңкы сүйлөмдөгү көз каранды предикативдүү данекти уюштуруунун изафеттик схемасы дегеле түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдеринин модалдык модификациялары түзүлгөн схема экендиги болуп саналат (караңыз: Абдуллаев 1990, 90-94-б.).

Биздин көз карашыбызда, бул жерде кыргыз конструкциясынын курамында – **а элек** спецификалуу этиштик формасын инфиниттүү предикаттын негизи позициясында колдонууну адаттан тыш деп интерпретациялоого болот.

-а элек этиштик формасы кээ бир авторлор тарабынан атоочтук, башкалары тарабынан түрк (кыргыз) этишинин ыңгайынын бир формасы катары каралат. Анын грамматикалык мааниси аракетти күтүлгөндүк катары берүү болуп саналат. Ушул грамматикалык маани «инфиниттүү предикаттын негизи+жак таандык+жөндөмө формант» конструкциясынын типологиялык спецификасынын маңызын түзөт.

Мисалдарга кайрылабыз.

Менин машинамдын үйүбүгө келе элегин балдар билишет.

Ошентип, модалдуулукту берүүдө кыргыз тилиндеги «инфиниттүү предикаттын негизи + жак таандык аффикс + жөндөмө формант» конструкциясы анын англисче аналогуна караганда кыйла активдүү болуп чыгат.

2. Англис тилиндеги «ККС+багыныңкы сүйлөм» конструкциясынын жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмө форманты» конструкциясынын экинчи функциясы болуп

абстракциялоочу функция эсептелет. «ККС+багыныңкы» конструкциясынын экинчи функциясы – кептин предметинен абстракциялоо функциясы (каралган мисалдардын 52%ы), ККС+багыныңкы конструкциясынын сапаттык жана сандык мазмунун ачууга арналган айрым бир экспликация менен же саноонун узун катары менен коштолот. "ККС + багыныңкы" конструкциясы бул функцияны аткаруу үчүн өзгөчө жалпыга маалымдоо каражаттарынын тилинде көп колдонулат. Конструкция тиешесиз калуу менен кимдир-бирөөнүн пикирине таянууга мүмкүндүк берет. Ошентип, кээде өз авторлугун көрсөтпөй эле өз пикирин же өз баасын берүүгө болот.

Мисалы:

.- Convoys of lorries laden with food are to set off on the long road to Moscow and other Soviet cities to relieve the threat of hunger in what the United Nations believes will be the severest winter since the war. (G., 28.11.90)

Конструкцияны мындай функцияда колдонуунун жыштыгын ал маалыматтын булагын көрсөтүүгө, же, кээ бир учурларда, абстракциялоого барууга, б.а. өзүнө нейтралдуу жана тиешесиз позицияны калтыруу менен өз пикирин кимдир-бирөөгө тийиштүү кылууга идеалдуу жараганы менен түшүндүрүүгө болот. Башка жагынан, маалыматтын булагына шилтеме кылуу, үстүртөн берилсе да, текстке кандайдыр-бир абройлуулукту берет, бул газеталык-публицистикалык стиль үчүн абдан маанилүү. Мындай функция кыргыз тилиндеги каралып жаткан «инфинитивдүү предикаттын негизи+жак таандык аффикс+жөндөмө формант» конструкциясы үчүн түпкүлүгүндө мүнөздүү эмес. Бирок жогоруда каралган көз каранды предикативдүү түйүндү уюштуруу үчүн типологиялык маанилүү схеманын алкагында ишке ашырылуучу атайын ыкма белгиленет.

Ал эми төмөнкү мисалда чакчыл түрмөк «*деп+аталган*» комплекси менен киргизилет, ал жөндөмөлөрдүн аффикстери менен жабдылышы мүмкүн.

Чогулган аялдар «Бальзаковский возраст» деп аталганын көрүп жатышты (С.Т.)

Берилген мисалда, биздин оюбузча, номинализация өңдүү лингвистикалык кубулуш жөнүндө айтуу жөндүүрөөк. Чынында да, синтаксистик актанттын ролу башында сүйлөм менен – окуяны берүүнүн эң адекваттуу формасы менен берилген окуя тууралуу элестетүүнүн номинализациясы менен түздөн-түз байланышкан. Түрк тилдеринде номинализация атайын этиштик формаларды колдонуу менен жетишилет, алар, өз кезегинде, жеке-посессивдүү аффикстердин жардамы менен

жөндөлүү жана жакталуу парадигмасына ээ болушат.

Жогоруда келтирилген мисалда номинализация техникасы **атал-** «называться, именоваться» сөз формасына колдонмолуу болуп калат. Ошентип айтымдын авторунун анын мазмунунан бир аз обочолонуу эффекти жетишилет.

3. Конструкциялардын *үчүнчү функциясы* болуп статусу өзгөрүлгөн заттар жана түшүнүктөр үчүн аныктоо функциясы саналат.

А) мурда болбогон, бирок азыр бар предметти же түшүнүктү аныктоо үчүн. Ошол эле учурда, кээде мындай учурларда баяндоо ушундай кубулуш али болбогон өткөн учурдун көз карашынан жүргүзүлөт. Конструкция мындай функцияда баяндоочу аныктоочу конструкция менен көп коштолот.

Н: *Both [composers] vastly increased the definition of what is a respectable piece of chamber music nowadays (Nsw, 29.11.84).*

Б) "Предлог+ат атооч+багыныңкы" конструкциясы ошондой эле мурда болгон, бирок азыркы учурда жашоосун токтоткон кубулушту белгилөө үчүн да колдонулат. Адатта, эреже катары, ошондой эле баяндоо менен коштолот.

At dawn, I returned to what was once my house. All now a mass of ashes. (R.D., 02.01.91).

С) В) Жашоосун уланткан, бирок башка статуста уланткан предметти же кубулушту белгилөө функциясы:

. The rain was pouring down as we said goodbye to what was once my family's house, but which is today so much more important to the former servant than to the grandson of the then master (T, 04.11.95).

Белгиленгенге таянып, синтаксистик планда каралып жаткан «инфинитивтүү предикаттын негизи+жак таандык аффикс+жөндөмө формант» конструкциясы кыргыз тилинде сапаттык же сандык статусу өзгөрүлгөн предметти же окуяны белгилөө функциясын берүү планында спецификага ээ эмес деп тыянак кылууга болот. Ырас, бир типологиялык өзүнчөлүктүү деталга көңүл буруу керек. Эгерде инфинитивдүү предикаттын негизинин ролунда –ган же –ар эмес, –а элек атоочтук формасы колдонулса, анда багыныңкы сүйлөмдө баяндалып жаткан окуя инфинитивдүү предикаттын уңгусундагы лексикалык семантика менен берилген ракурста сөзсүз өзгөрүлө турган нерсе катары берилери жөнүндө көп жүрүүдө. Мисалы:

Ата – энелер кыздардын али чоңоё электигин өз ара кеп кылышты (Т.К.) (бирок сөзсүз чоңоюшат)

4. Биз карап жаткан конструкция *эмфатикалык бөлүнүүнү жана басымды берүү* функциясында да жетишерлик көп кездешет (каралган мисалдардын ичинен 21% учуру):

"I know you believe you understand what you think I said, but I am not sure you

*realize that **what** you heard is not **what** I meant."*

Албетте, бул кырдаалда эмфатикалык бөлүнүүнү таза түрүндө берүү тууралуу кеп кылууга болбой турганы түшүнүктүү. Бирок, келтирилген мисалдардын негизинде эмфаза функциясы бул жерде абстракциялоо же жалпылоо функцияларына үстөмдүк кыларын байкоого болот. Мунун эн мыкты бекемдөөсү катары берилген функциядагы конструкциянын интонациялык бөтөнчөлүктөрүн анализдөө кызмат кыла алат. Логикалык жана интонациялык басым ККСга келет, б.а. биздин учурда **what** предлогуна түшөт. Буга ушундай түрдөгү сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн белгилүү бир ирети да көрсөтөт, анда ККС препозитивдүү абалды ээлейт, ал эми англис тилинде, аналитикалуудагыдай, мунун тескерисинче рема дайыма сүйлөмдүн башына тартылары белгилүү.

5. ККС катышкан шарттуу багыныңкылар *чыңалуу талаасын түзүү үчүн да колдонулат*. Чыңалуу талаасын түзүү теориясы сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөө теориясы менен тыгыз байланыштуу. Бул жерде тема деп мурда эскерилген нерсе гана эмес, мурдагыдан оңой эле аныктала, түшүнүлө турган, эмне тууралуу оңой болжолдоно турган нерсе түшүнүлөөрүн байкоо зарыл.

Тема менен реманы каршы коюу жана алардын бири-бирине өз ара шартташкандыгы, динамикалык умтулгандыгы сүйлөмдөгү чыңалуунун булагы болуп саналат, ал Г.Перепеченконун терминологиясы боюнча коммуникациялык чыңалуу деп аталат. Сүйлөмдүн коммуникациялык чыңалуусу анын актуалдуу мүчөлөнүүсү менен шартталган. Анын компоненттеринин ортосунда жаралган коммуникациялык чыңалуу сүйлөмдү түзүүчү күч болуп саналат.

2.3 Англис жана кыргыз тилдериндеги каралып жаткан типтеги синтаксистик конструкциялардын типологиялык өзгөчөлүктөрү

Азыркы лингвистикадагы типологиялык таксономиялар түрдүү белгилерге: синтаксистик байланыштын типтерине жана логикалык-грамматикалык катыштарды берүү ыкмаларына, предикаттын валенттүү-шарттуу интенциясына көз карандылыкта субъектини туюнтуу формасына, морфологиялык сөздүн (сөз формасынын) алкагында грамматикалык маанилерди туюнтуу техникасына негизделишет (караңыз: Кодухов 1979, 287-288). Тилдин грамматикалык түзүлүшү, өзгөчө анын синтаксистик системасы, өзүнүн консервативдүүлүгүнөн жана туруктуулугунан улам типологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү жана түрдүү системалуу тилдердин типологиялык мүнөздөмөлөрүнүн критерийлерин иштеп чыгуу үчүн көбүрөөк ылайык келишет.

Каралып жаткан конструкциялардын структуралык негизги өзүнчөлүгү синтаксистик байланыштын индикаторлорунун – коннекторлордун

өзүнчөлүгүндө жатат. Алардын грамматикалык табияты чынында каралып жаткан конструкциялардын синтаксистик структурасынын спецификасын аныктайт. Мындай спецификаны ири планда төмөнкүдөн байкоого болот: англис тили үчүн – предикативдүү бөлүктөрдүн (баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн) бифиниттүү уюштурулушу, багыныңкы сүйлөмдүн субъектисинин номинативдүү жабдылышы, көз каранды предикативдүү данектеги координация тибиндеги синтаксистик байланыш; кыргыз (түрк) тили үчүн – баш сүйлөмдүн финиттүү уюштурулушу жана бүткүл конструкциянын курамында атоочтук түрмөктүү сүйлөмдүн инфиниттүү уюштурулушу, атоочтук түрмөктүү сүйлөмдөгү субъектилик компоненттин (ээнин) генитивдүү жабдылышы, көз каранды предикативдүү түйүндөгү түрк изафети - II тибиндеги синтаксистик байланыш. Мындан тышкары, конструкциянын бүткүл курулушунун синтетизми жана эквиваленттин жоктугу менен шартталган кыргыз тилиндеги атоочтук түрмөктүү сүйлөмдөгү субъектини жеке-посессивдүү аффикстердин жардамы менен берүү мүмкүнчүлүгүн белгилөө керек, бул да англис тилиндеги бүткүл конструкциянын грамматикалык табиятынын анализинен агып чыгат. Таблицаны салыштыргыла.

«ККС+ багыныңкы»	«инфиниттик предикаттын негизи + жак таандык аффикс + жөндөмө формант»
------------------	--

Өзгөчөлүктөрү:

1. баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн финиттүү предикаттары	1. баш сүйлөмдөгү финиттүү жана багыныңкы сүйлөмдөгү инфиниттүү предикат
2. багыныңкы сүйлөмдө субъект номинатив формасында	2. атоочтук түрмөктүү сүйлөмдө субъект генитив формасында
3. көз каранды предикативдүү ядродогу синтаксистик байланыш – координация тибинде	3. көз каранды предикативдүү ядродогу синтаксистик байланыш – изафет – II тибинде
4. багыныңкы сүйлөмдө субъектини жак таандык көрсөткүчтөрү менен жабдуу механизминин жоктугу	4. атоочтук түрмөктүү сүйлөмдө субъектини жак таандык көрсөткүчтөрү менен жабдуу мүмкүнчүлүгү
5. конструкциянын курулушунун аналитикалуулугу	5. конструкциянын курулушунун синтетикалуулугу

Англис тилиндеги «ККС + багыныңкы» жана кыргыз тилиндеги «инфиниттүү предикаттын негизи + жак таандык аффикс + жөндөмө формант» конструкцияларынын структуралык өзгөчөлүктөрүн кароодо алардын бүткүл полипредикативдүү татаал сүйлөмдүн курамындагы түз

сызыктуу жайгашуусунун өзүнчөлүктүүлүгүн белгилөөгө болот.

Корутунду. Каралып жаткан теманы изилдеп, төмөнкүдөй тыянактарга келдик:

1. Атайын лингвистикалык жана чет элдик адабияттарга кайрылуу каралган типтеги конструкциялардын европа тилдеринде көп изилденгенин көрсөттү, каралган тематика өзгөчө жакшы иштелгендикке француз тилдүү лингвистикалык адабияттарда ээ болгон, ал эми түркологияда бул тематика бүдөмүк бойдон калып, «байламтасыз» гипотаксистин форматында жалпысынан каралат.

Синтаксистин бардык объектилери сыяктуу эле, англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкциялары эки жагдайга: формалдык (структуралык) жана мазмундук-функционалдык жагдайга ээ. Иште салыштырма-типологиялык анализ эки аспектиден тең жүргүзүлөт, ошол эле учурда, таянган жумушчу гипотезабызда күтүлгөндөй, типологиялык пландагы сезилерлик өзүнчөлүк каралып жаткан конструкциялардын структурасынан көбүрөөк байкалды.

«Предлог+what+багыныңкы сүйлөм» жана «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкцияларынын аталган эки жагдайынан тышкары, иште изилдөө объектисинин кошумча мүнөздөмөсү катары стилистикалык, ошондой эле интонациялык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулду.

2. Талданып жаткан конструкциялардын формалдык белгилеринин салыштырма-типологиялык изилдениши аларда багыныңкы предикативдик түйүндү жаюунун эки типологиялык жактан ар түрдүү механизмдери ишке ашарын көрсөттү. Англис тилинде бул аналитикалык тогоолорду – байламталарды колдонуу жана анын базасында аналитикалык типтеги конструкцияларды калыптандыруу принциби. Кыргыз тилинде синтаксистик байланыштын морфологиялык каражаттарын тартуунун системалуулук принцибин жана, натыйжада, синтетикалык типтеги конструкциялардын уюштурулушун көрөбүз.

3. Англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкцияларынын структуралык-функционалдык анализи эки тилде тең жүргүзүлдү, ошол эле учурда, күтүлгөндөй эле, типологиялык пландагы өзүнчөлүк каралган конструкциялардын структурасында көбүрөөк байкалды. «Предлог+what+багыныңкы сүйлөм» жана «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкцияларынын структуралык өзгөчөлүктөрүнөн тышкары, иште изилдөө объектисинин

кошумча мүнөздөмөсү катары стилистикалык, ошондой эле интонациялык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулду, конструкциялардын модалдуулукту туюнтуу, абстракциялоо, сандык же сапаттык статусу өзгөргөн затты атоо, эмфазаны туюнтуу, чыңалуу талаа түзүү функциялары деталдуу түрдө талданды.

Структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрдүн салыштырма-типологиялык анализи флективдүү англис тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөр агглютинативдүү кыргыз тилине атоочтук түрмөктүү татаалдашкан сүйлөмдөр аркылуу берилерин көрсөттү.

4. Типологиялык планда салыштырылып жаткан тилдердеги синтаксистик конструкциялардын өзүнчөлүгү аныкталды, каралып жаткан конструкцияларда «кичирейтилген» түрдө берилген багыныңкы предикативдик түйүндү уюштуруунун синтаксистик схемалары да так дифференцияланышат. Англис тилинде багыныңкы сүйлөмдөгү субъект менен предикат координациялык типтеги синтаксистик байланыш менен байланышат, ал эми кыргыз тилинде атоочтук тцрмөктцщ сүйлөмдөгү субъект менен предикат англис тилине мүнөздүү эмес изафет ыкмасындагы, ошол эле учурда сөзсүз 2-типтеги (изафет-II) синтаксистик байланыш менен байланышат. Бул кырдаал менен субъекттик компонентти грамматикалык туюнтуудагы айырмачылыктар: англис тилинде номинатив жана кыргыз тилинде генитив детерминделет.

Англис тилиндеги «предлог+what+багыныңкы сүйлөм» жана кыргыз тилиндеги «инфиниттик предикаттын негизи+жак таандык мүчө+жөндөмөлүк формант» конструкцияларын салыштырма-типологиялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары ушундай.

Диссертациянын негизги мазмуну автордун төмөндөгү эмгектеринде чагылдырылган:

1. Относительные конструкции и дискурс в английском языке. // Социальные и гуманитарные науки КНУ. - Бишкек, 2007.- №3-4. – С. 95-98.
2. Изучение конструкций «КОС+ придаточное» в лингвистической литературе.// Социальные и гуманитарные науки КНУ. - Бишкек, 2007.- №3-4. – С. 159-163.
- 3.. Предлоги, союзы и придаточное как компоненты конструкций «КОС+ придаточное» и их интанационный анализ.// Известия ВУЗов.- Бишкек, 2008.- № 1-2. – С. 60-62.
4. Изучение конструкции «what+ придаточное» в лингвистической литературе.// Известия ВУЗов.- Бишкек, 2008.- № 1-2. – С. 88-90.
5. Стилистические аспекты употребления конструкции «основа инфинитивного предиката + лично-притяжательный аффикс + падежный

аффикс + придаточное». // Наука и новые технологии.- Бишкек, 2008.- № 1-2. – С. 160-163.

6.Функциональный анализ конструкции «основа инфинитивного предиката + лично-притяжательный аффикс + падежный формант» в кыргызском языке.// Наука и новые технологии.- Бишкек, 2008.- № 1-2. – С. 176-179.

7. Союзы в сложных предложениях английского и кыргызского языков.// Вестник КазНУ им. аль-Фараби. – Алматы, 2009.- №5(113). – С. 251-253.

8. Предлогдор жана байламталар конструкциялардын компоненттери катары.// Эл Агартуу.- Бишкек, 2009.- №1-2. – С.6-1.

9. Каралып жаткан типтеги «КШС + багынынкы» конструкциялардын англис тилдуу адабияттарда иликтениши.// Наука и новые технологии.- Бишкек, 2009.- № 3. – С.107-109.

10.02.20.-тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча “Англис тилиндеги “предлог + what + багыныңкы” синтаксистик конструкциясынын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрү жана анын кыргыз тилиндеги шайкештиги” аттуу темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган илимий изилдөөсүнүн РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *синтаксистик конструкциялар, катыштык конструкциялар, предлог, багыныңкы, синтаксистик байланыш, структуралык-функционалдык анализ, кызматчы сөздөр, байламталар, татаалдашкан сүйлөм, чакчыл түрмөктөр, интонация.*

Иштин максаты жана милдеттери диссертациянын структурасын алдын ала аныктады. Ал киришүүдөн, эки баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүүдө теманын тандалышы, анын актуалдуулугу, максаты, милдеттери, жаңылыгы, изилдөө методикасы, коргоого коюлуучу жоболор аныкталган жана изилдөөнүн объектиси, предмети, илимий, практикалык баалуулугу белгиленген.

«Изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү» аталган биринчи бапта типологиялык изилдөөлөр жөнүндө кыскача баяндама берилген. Анда типологиялык жана салыштырма тил илими багытынын келип чыгышы жана өнүгүшү, агглютинативдик кыргыз тилин жана флективдүү англис тилин салыштыруунун жардамы менен изилдөөнүн теориялык негиздери каралган жана каралып жаткан конструкциялардын атайын ата-мекендик жана чет элдик лингвистикалык адабияттарда иликтенүү деңгээли талданган.

Ушул эле бапта түрк тил илиминдеги полипредикативдүү татаал жана татаалдашкан сүйлөмдөрдүн иликтенүү даражасы аныкталган.

«Англис жана кыргыз тилиндеги “предлог + what + багыныңкы” конструкциясынын структуралык-функционалдык өзгөчөлүктөрү» аталган экинчи бапта англис конструкциясынын кыргыз аналогунун структуралык-функционалдык баяндамасы берилет жана англис жана кыргыз тилиндеги каралып жаткан конструкциянын изилдөөнүн объектисинин структурасын жана функцияларын салыштыруунун маселелери каралган жана анализи берилген.

Корутундуда изилдөөнүн натыйжасында келип чыккан жыйынтыктары чыгарылган.

Резюме
Айдаралиева Айнура Сабыровна

« Структурно-функциональные особенности синтаксической конструкции «предлог+what+придаточное» в английском языке и ее соответствие в кыргызском языке»

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: синтаксические конструкции, относительные местоимения, предлог, придаточное, синтаксическая связь, структурно-функциональный анализ, служебные слова, союзы, осложненное предложение, причастный оборот, интонация.

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается выбор темы, ее актуальность, научная новизна исследования, определяются цель и задачи, объект и предмет исследования, формулируются положения, выносимые на защиту, теоретическая и практическая значимость диссертации, перспективы исследования и апробация работы, характеризуются материалы и методы анализа.

В первой главе диссертации «Теоретические предпосылки исследования» дается краткий обзор типологических изысканий, рассматривается история возникновения и развития сопоставительно-типологического направления, прослеживается изучение и обзор исследуемых конструкций в специальной литературе и рассматривается вопрос о степени изученности полипредикативных сложных и осложненных предложений в тюркском языкознании, рассматривается конкретный вопрос об изучении конструкции «предлог + what + придаточное» в отечественной и зарубежной лингвистической литературе.

Во второй главе «Структурно – функциональные особенности конструкции "предлог + what + придаточное" в английском языке и «основа инфинитивного предиката+лично– притяжательный аффикс + падежный формант» в кыргызском языке представлено структурно – функциональный анализ конструкции в английском языке и структурно – функциональное описание кыргызского аналога английской конструкции и рассматриваются вопросы сопоставимости структуры и функций объекта исследования, точнее, структурно – функциональные особенности конструкции "предлог + what + придаточное" в английском и «основа инфинитивного предиката+лично– притяжательный аффикс + падежный формант» кыргызском языках.

В заключении даются выводы, к которым пришли в процессе исследования.

Resume

Aidaralieva Ainura Sabyrovna
Structural functional peculiarities of syntactic construction
“preposition+what +subordinate” in the English language and its
analogue in the Kyrgyz language

The thesis is submitted to confer the Scholarly Degree of Candidate of Philological Sciences on a speciality 10.02.20 - comparative-historical, typological and contrastive linguistics.

Key words: *syntactic constructions, relative pronouns, preposition, subordinate clause, a syntactic link, the structurally functional analysis, syntactic words, conjunctions, a compound sentence, participle constructions, intonation.*

The dissertation paper consists of introduction, two chapters, conclusion and the list of used bibliography.

The choice of a theme, its actuality, scientific novelty of the research are proved in the introduction, the aim and an object of the research are defined, the purpose and positions are formulated, the theoretical and practical importance of the dissertation, perspectives of the research and an approbation of work are characterized and materials and methods of the analysis is determined.

In the first chapter of the dissertation « Theoretical bases of research » the brief review of typological researches is given, the history of occurrence and the development of a comparative-typological direction, theoretical bases of the research on the basis of comparison of the Kyrgyz and English of languages is considered, studying and the review of considered constructions in the special literature is reviewed and the question on a degree of a level of scrutiny of the polypredicative complex and complicated offers in Turkic linguistics is considered, the concrete question on studying a construction « a preposition + what + subordinate » in the linguistic and foreign literature is considered.

The second chapter is « Structural - functional features of a construction " a preposition + what + subordinate " in English and « a basis infinitive predicate +a possessive affix + case » in Kyrgyz language». In the given chapter structural functional analysis of a syntactic construction in English language and structural functional description of the Kyrgyz analogue of an English construction is presented and questions of a structure and functions of the object of the research in a comparative way, more precisely, structural functional features of a construction " **a preposition** + what + subordinate" in English and « a basis infinitive predicate +a possessive affix + case » in Kyrgyz languages are compared. The conclusion reflects the main results and general points of the research and the perspectives of the future research works devoted to syntactical problems of both languages.

Айдаралиева Айнура Сабыровна

**Англис тилиндеги “предлог + what + багынынкы сүйлөм”
синтаксистик конструкциясынын структуралык -
функционалдык өзгөчөлүктөрү жана анын кыргыз тилиндеги
шайкештиги**

Подписано в печать 11.02.2011

Бумага офсет. Формат А-5

Объем 1,3 п.л., тираж 100 экз.

ОсОО «Солюшин»